

מהי גזענות?¹

פרופ' יהודה שנהב, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב ומכון ון ליר בירושלים

איננו אוהבים לחשוב על עצמנו כגזענים ואף לא להודות שהגזענות היא חלק בלתי נפרד מחיינו. אולם, למרבה הצער, הגזענות הינה תופעה תרבותית נרחבת המצויה בכל חברה. משום כך אני מבקש להסיט את המבט מן השאלה "מיהו גזען?", אל השאלה "מהי גזענות?". כמו כן אני מבקש להסיר את המבט מן התופעות הקיצוניות של הגזענות, ולהפנות אותו אל מופעה השגרתיים. הגדרה סוציולוגית של גזענות תאפשר לנו לקבוע, למשל, האם חיקוי של מבטא מזרחי או ערבי כדי להצחיק קהל הינו גזענות? האם השלכת תרומות הדם של אתיופים הינה גזענות? האם ועדות הקבלה ביישובים קהילתיים משתמשות בשיקולים גזעניים לדחיית תושבים חדשים?

בכל חברה יש הבדלים בין בני אדם על בסיס צבע עור, מבנה פנים, או מבנה גוף; הגזענות מתחילה במקום שבו אנו מקבצים אנשים על בסיס הבדלים לקטיגוריות אלו ומשתמשים בהם על מנת להסביר נחיתות חברתית או פיגור תרבותי, ובכך גם לתת לגיטימציה לתופעות אלה; הגזענות מתחילה בנקודה שבה אנו מקבצים אנשים על פי מאפיינים שונים ומייחסים להם תכונות וכישורים נחותים או נעלים, תוך שימוש במונחים ביולוגיים, תרבותיים או סוציולוגיים.

גזענות ביולוגית

הגזענות הביולוגית הייתה דומיננטית החל מאמצע המאה השמונה עשרה והתפתחה כחלק בלתי נפרד מן השליטה של אירופה בקולוניות שלה מעבר לים. הילידים באפריקה או באסיה כונו "גזעים נתינים" (subject races), תוארו כמי שאינם מסוגלים לחשוב בצורה עצמאית, ומשום כך גם לא זכו למעמד פוליטי. מקורו של מושג הגזע במדע הביולוגיה, והוא אופיין בעיקר על ידי צבע ומבנה גוף. עם זאת, הוצמדו אליו גם תכונות ספק ביולוגיות, ספק תרבותיות: פרימיטיביות, דיבור מתילד, אי-סדר, או מיניות מופרזת. הגזענות הביולוגית נכחה לא רק בפוליטיקה: בהתבסס על מושג הגזע החלו רופאים, אנתרופולוגים, בלשנים, סוציולוגים, אתנולוגים, סופרים, תיאולוגים ואנשי ממשל להסביר נחיתות או עליונות של קבוצות; הספרות האירופית, מגוסטב פלובר עד ג'יין אוסטן, הייתה רוויה בתיאורים גזעניים, ישירים או עקיפים, של "הלא אירופים". גזענות ביולוגית אפיינה גם את היחס כלפי היהודים - ובהמשך כלפי המוסלמים - באירופה, ורק אירוני הוא שהיא מופנית גם על ידי יהודים כלפי יהודים, בין השאר, בישראל: הגזענות החילונית כלפי החרדים, למשל, מאופיינת אמנם בשפה חברתית (פרימיטיביות, השכלה נמוכה, ריבוי ילדים, גלותיות או פריזיות), אך היא מקבלת גם מאפיינים פיזיים בתיאור הזקן, הפאות או ריח הגוף של הגברים החרדים.

שתי בעיות יסוד קשורות לגזענות הביולוגית:

(1) "גזע" הוא מושג מדומיין. "גזע" הוא מושג מומצא, שאינו מתאר תופעה שקיימת בטבע. קיבוץ אנשים לפי קטגוריות של "שחורים", "לבנים", "צהובים", למשל, הינו סוציולוגי לחלוטין ולא ניתן למצוא לו אחיזה אמפירית, מעבר לשוני בצבע העור. למרות זאת, שימש מושג הגזע להצדקת הבדלים בין קבוצות חברתיות ותרבותיות. ההגדרה של "יהודי" בגרמניה הנאצית, למשל, נוסחה בשפת הביולוגיה ובמרכזה הועמדה הוכחת קיומו של "דם יהודי". אולם איש אינו יכול באמת לקבוע מהי זהות יהודית על ידי בדיקת דם; ההוכחה לקיומו של "דם יהודי" התבססה על מאפיינים אנתרופולוגיים, כמו אורחות חיים והרגלים "יהודיים" (למשל הליכה לבית כנסת), או על ידי התחקות אחר ההיסטוריה המשפחתית. כאשר הבדלים בין קבוצות תרבותיות מנוסחים בשפה ביולוגית, התרבות נתפסת כגזירה של הטבע, והתכונות של הקבוצות כמהותיות ובלתי משתנות. תופעה זו קיימת לא רק לגבי היהודים, אלא לגבי כל קיבוץ חברתי של אוכלוסיה שמיוצג על ידי "גזע". למרות ש"הגזע" אינו קטגוריה ממשית של הטבע, הוא הופך לקטגוריה ממשית במציאות, בשל הדמיון שלו בתרבות האנושית. הפמיניסטית הצרפתייה קולט גיומן (Collette Guillaumin) כבר הצביעה על כך כשקבעה: "גזע לא קיים באמת, אולם הוא מדומיין בתרבות האנושית. גזע אינו ממשי, אבל בשמו נהרגים אנשים". לשיח המדעי והאנתרופולוגי על הגזע היה כוח עצום, שכן שיח זה היווה תשתית הכרחית להשמדת יהודי אירופה. משום כך, למרות שאנו נדרשים לדחות מבחינה מוסרית ומדעית את השימוש במונח "גזע", איננו יכולים להכחיש את קיומו מבחינה סוציולוגית.

1. תודה לחגי בועז, לריבי גיליס, לדפנה הירש ולאפי זיו על הערותיהם המועילות. לקריאה נוספת: שנהב י. וי. יונה (עורכים) (2008). גזענות בישראל. תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

(2) **גזענות ביולוגית בהשוואה למדיניות הגזע של גרמניה הנאצית.** ההשוואה למדיניות הגזע הקיצונית של המדינה הנאצית מקשה להגדיר גזענות בהקשרים אחרים. הגזענות הנאצית הייתה כל כך קיצונית, עד שכל מקרה של גזענות, קשה ואיומה ככל שתהיה, מתבטל בפניה. האם ניתן לכנות באותו שם את המשטר הגזעני הנאצי ואת משטר האפרטהייד הגזעני בדרום אפריקה? האם ניתן להשוות את הגזענות של המשטר הנאצי לגזענות כלפי שחורים בדרום ארצות הברית בשנות החמישים והששים? הקושי הזה בא לידי ביטוי גם בהגדרות המילוניות שהיו נהוגות עד לאחרונה. מילון אבן שושן, למשל, הגדיר גזענות כ"תורת גזע", שהינה "ההשקפה הנפסדת שהארים הם בני הגזע הנעלה והמושלם ביותר". ההגדרה הזאת, המשייכת את הגזענות למדינה הנאצית ולשפת הביולוגיה, חוסמת את היכולת לדבר עליה בהקשרים אחרים וממקמת את הגזענות כמקרה קיצון.

גזענות חדשה: גזענות ללא-גזע

הטאבו על השימוש בשפה הביולוגית לאחר 1945 לאור הניסיון הנאצי, הביא לניסוח הגזענות בשפת הסוציולוגיה, שדירגה קבוצות ואנשים באמצעות מאפיינים חברתיים כמו אורחות חיים, דרגת "התפתחות תרבותית", דתיות, יכולת למחשבה רציונאלית, גודל המשפחה, או רמת ההשכלה. סוציולוג צרפתי בשם אטיין בליבר (Étienne Balibar) כינה זאת "גזענות חדשה", משום שהיא מאפשרת "גזענות ללא גזע". הגזענות החדשה, הדומיננטית בחברות ליברליות, מנוסחת בדרך כלל בשפה חברתית המדגישה קטגוריות כמו אתניות, השתייכות לאומית, השתייכות תרבותית, השתייכות מעמדית או השתייכות מגדרית ומינית. הגזענות הסוציולוגית הסוותה את מאפייני הגזענות הקלאסית והפכה ל"מסך עשן", שמסתיר דעות ישנות על קיומם של הבדלים ביולוגיים. למשל, בישראל נהוג להשתמש במושג "עדה"; עדה מתוארת כקבוצה בעלת היסטוריה משותפת והרגלים חברתיים ותרבותיים זהים. למרות שהיא לקוחה ממילון תרבותי, "עדה", כמו "גזע", היא מושג שמקורו ביולוגי אולם המאפיינים שלו מבוססים על התנהגות חברתית או טריטוריית מוצא.²

החוק המאפשר לוועדות קבלה ביישובים קהילתיים למיין מועמדים על בסיס של "אי התאמה" תרבותית, הוא מקרה מובהק של גזענות ללא גזע. לכאורה, החוק חוקק על מנת לאפשר לתושבים של יישוב קטן מסוים לקבוע לעצמם את אופיו התרבותי. הטענה הזו נשמעת רציונאלית כאשר היא נבחנת מחוץ להקשר שלה; אולם, במצב של אי שוויון חריף בהקצאת קרקעות, והעדפה בחוק הישראלי של יהודים על פני לא-יהודים, החקיקה הזאת לא רק מייצרת מסלולים גזעניים להתיישבות, אלא גם מאשררת ומעצימה את הלגיטימיות של הגזענות בחברה. ועדות הקבלה ביישובים הללו מורכבות בדרך כלל מיהודים (רובם אשכנזים) הדוחים את מועמדותם של ערבים ומשתמשים בנימוקים עקיפים כדי לדחות מועמדים אחרים על בסיס אתני או מגדרי. קיומה של גזענות במקרה הזה מתברר גם ממבחן התוצאה (על פי התפלגויות התושבים ביישובים אלו על פי מוצא, לאום, מגדר ומצב משפחתי), וגם מן העדויות ההולכות ומצטברות על תהליכי המיין של הוועדות. למשל, הטענה שנשים פנויות מהוות איום על לכידות הקהילה ועל האיזון בה היא גזענית, שכן היא מבוססת על השילוב בין מגדר ומצב משפחתי כקריטריון למיין. בעטייה של "אי התאמה" נדחות לא רק אמהות חד הוריות, אלא גם אנשים עם מוגבלויות, הומואים ולסביות, מזרחים בני המעמד הנמוך או אתיופים. באילו טיעונים משתמשים היישובים הללו על מנת להצדיק את הגזענות? בתשובה לעתירה שהגיש פעיל חברתי מזרחי נגד אחד הקיבוצים בדרום, שסירב לקבל את משפחתו, השיבו באי כוח הקיבוץ:

"יכולתו של הקיבוץ, חוסנו והמשכיותו מבוססים על קהילה מלוכדת אשר אינה יכולה להרשות לעצמה להשחית כוחותיה על חיכוכים ומחלוקות פנימיים הנובעים מאי התאמתם של מועמדים מסוימים לחיים בקהילה קטנה".

המונח "התאמה/אי-התאמה" הוא גמיש ורחב דיו כדי להסתיר גזענות על בסיס של לאום, מעמד, מגדר או העדפה מינית. צריך לזכור שמדובר באדמות ציבוריות המוענקות כפריבילגיות מיוחדות ליהודים שמפגינים זהות ציונית "תקנית" ו"נורמטיביות" חברתית. הגזענות הזו גם מעוגנת בחוק המעניק לוועדות הקבלה ביישובים הקהילתיים סמכויות מיוחדות לאפשר או למנוע חכירת אדמה ביישוב. בכך הוחלפה - בחוק -

2. חשוב לציין שתיאורים של "הרגלי עדות" אינם תמיד גזעניים. אפשר לומר, ללא שמץ של גזענות, שיוצאי תימן נוהגים ללכת לבית הכנסת בשיעורים גבוהים מאשר יוצאי ברית המועצות. אולם כאשר התכונות ה"עדתיות" הופכות לאמירות נורמטיביות, שמסבירות נחיתות או עליונות של קבוצות, הן הופכות לגזעניות. שיעור ההליכה הגבוה לבית הכנסת יכול להיפתס כמאפיין גזעני, אם הוא משולב, למשל, בדיבור על התימנים כ"פרימיטיביים". מאפיינים תואמי-גזע דומים הם: מספר הילדים הגדול של ערבים או של חרדים, שיעורי ההשכלה הנמוכים של מזרחים, או הטענה בדבר ה"פרזיטיות" של החרדים בשל אי יציאתם לשוק העבודה.

סמכותו של מנהל מקרקעי ישראל על אדמות ציבוריות, בסמכותן של ועדות קבלה המקבלות החלטות שהתוצאה שלהן גזענית. עצם התוצאה הגזענית די בה כדי להוכיח את קיומה של גזענות בהליכי הקבלה, ללא צורך להוכיח כוונה. ואכן, ההגדרה לגזענות בסעיף הראשון לאמנה של האומות המאוחדות לביעור אפליה גזעית, אשר מתייחסת ל"גזענות ללא גזע", משחררת אותנו מן הצורך לאתר כוונה לגזענות:

"כל הבחנה, הוצאה מן הכלל, הגבלה או העדפה המיוסדים על נימוקי גזע, צבע, יחוס משפחתי, מוצא לאומי או אתני, שמגמתם או תוצאתם יש בהן כדי לסכל את ההכרה, ההנאה והשימוש, או לפגום בהכרה, בהנאה או בשימוש, על בסיס שווה, של זכויות האדם וחירויות היסוד בחיים המדיניים הכלכליים, החברתיים, התרבותיים, או בכל תחום אחר בחיי הציבור."

לא פחות חשוב מן ההרחבה שעושה ההגדרה לגבי מסמני הגזענות מעבר לגזע ("יחוס משפחתי", "מוצא לאומי" וכדומה), הוא הפירוט אודות "תוצאתן" של הפעולות החברתיות. ההרחבה נועדה להסיר את נטל ההוכחה מעל גבם של נפגעי הגזענות. מבחן התוצאה מספק את ההוכחה לקיומה של גזענות, כפי שאי-שוויון בתוצאות בין נשים וגברים, או בין שחורים ולבנים בארה"ב מספק הוכחה לקיומה של אפליה שיטתית ולפיכך גם מצדיק העדפה מתקנת. על-פי הגדרה מרחיבה זו של גזענות, אין צורך בזיהוי מערך אמונות גזעני, ובפעולת מכון, כדי לקבוע את קיומן של פרקטיקות גזעניות כלפי קבוצות שונות. נקודה זו הינה חשובה מפני שהיא חותרת תחת האתוס הליברלי, שבו מיקום חברתי הוא תולדה של מאמץ וכישרון בלבד.

גם הבידוק הביטחוני הסלקטיבי של פלסטינים-ישראלים בשדה התעופה הוא דוגמה מתאימה. הבידוק הביטחוני המפוצל לפלסטינים וליהודים מבוסס על שיקול רציונאלי לכאורה, לפיו ההסתברות לביצוע פיגוע על ידי פלסטיני גדולה יותר מאשר על ידי יהודי. גם אם טענה זאת נכונה אמפירית, ניתן להעמיד מולה את הטענה שהפגיעה בזכויות אדם של האזרחים הערבים גדולה מן הסיכון - הכמעט אפסי - שיהיה כרוך בביטול הבדיקה הסלקטיבית. לכך יש להוסיף את התופעה הבלתי נמנעת של השפלת האזרחים הערבים בעקבות הבדיקות המפוצלות. גם אם נקבל את הסיבה הביטחונית כסיבה רציונאלית, עדיין התוצאה היא הצדקתה של גזענות בחסות המדינה. וחמור מכך: האזרח הערבי נתפס כסיכון בטחוני לא רק בשדה התעופה אלא בכל מקום ומקום: בקניון, באוניברסיטה, במקומות העבודה, במסעדות או במסעות לשכירת דירות באזורים יהודיים כמו בצפת או בתל אביב. תפיסת הערבי כסיכון ביטחוני באה לידי ביטוי בולט בתיקון לחוק האזרחות, המונע מפלסטינים בעלי אזרחות ישראלית לחיות בישראל עם בנות ובני זוגם תושבי הגדה המערבית, רצועת עזה, עירק, לבנון, סוריה או איראן. ישראל השתמשה גם כאן בנימוק ביטחוני לאיסור. תיקון זה יצר מסלולים נפרדים בחוק האזרחות: לאזרחים יהודים, שרק במקרים נדירים בני זוגם מגיעים מהשטחים, ולאזרחים ערבים, שמהווים את הרוב המוחץ במקרים של נישואים כאלה. יש לומר כי חנה ארנדט (Hannah Arendt) הזהירה כבר ב-1950, בעקבות הלקח של ההיסטוריה האירופית, שתיקונים והטלות בחוק האזרחות הינם מאפיינים של משטרים גזעניים.

הגזעה

עד עתה טענתי שיש לאתר את הגזענות לא רק בשפת הביולוגיה אלא גם בשפות תרבותיות וסוציולוגיות, וכי אין צורך להוכיח "כוונה". אני מבקש עתה לחזור לבעייתיות של "דמיון הגזע" ולהרחיב את הדיון באמצעות מושג סוציולוגי אלטרנטיבי: "הגזעה" (racialization). הגזעה מאפשרת לנו לדון בקיומו של שיח גזעני, מבלי לעסוק בקטגוריה האנכרוניסטית של "גזע"; היא מאפשרת להגדיר גזענות לא רק בשיח הביולוגי אלא גם בשיח התרבותי הרחב יותר. בעוד שגזע הוא מושג אנליטי "קפוא" ופיקטיבי, הגזעה הינה פעולה של סימון גזעי, של הבחנה בין קבוצות על בסיס של "גזע", או על בסיס של מושגים תרבותיים תואמי-גזע כמו מגדר, ארץ מוצא, מקום מגורים, או שם משפחה. כל אלו הם מאפיינים של "גזענות ללא גזע". על ידי הפיכת המושג ("גזע") לפעולה ("הגזעה") אנו נמנעים מלהכיר בקטגוריה הפיקטיבית של הגזע. הגזעה אינה מושג סטטי אלא פעולה סוציולוגית של דמיון אנושי באמצעות מאפיינים ביולוגיים (למשל: צבע עור, אורכו או רוחבו של האף או גודל השדיים), חברתיים (למשל: עוני, ארץ מוצא או מעמד חברתי) או תרבותיים (למשל: דתיות או גודל משפחה), ושימוש במאפיינים אלו, שנתפסים כ"טבעיים" ובלתי משתנים, כדי להעניק לגיטימציה להיררכיות בין קבוצות ואנשים.

הגזעה מאפשרת לאתר גזענות גם בשפות שאינן שפת הביולוגיה. למשל, ביום הפריימריז למפלגת העבודה בנובמבר 2005, התראיינה אחת מתומכות אהוד ברק לתכנית רדיו, ואמרה שהמאבק בין שני המועמדים - אהוד ברק ועמיר פרץ - מזכיר לה תחרות בין טייס F-16 לבין נהג משאית. קשה לקבוע במדויק מהו

המרכיב הגזעני באמירה הזאת, שכן ניתן לטעון לזכותה של הדוברת שהיא השוותה בין שני מקצועות (טייס ונהג) ולא בין שתי קבוצות "ביולוגיות" (אשכנזים ומזרחים). אולם ברור שבהקשר של הדיון קיים שובל גזעני לדברים הללו, שכן רק זמן קצר לפני כן, תוארו תומכי פרץ במפלגת העבודה כ"פלנגות צפון אפריקאיות". הדוגמה הזאת מלמדת מדוע חשוב גם לאתר גזענות המנוסחת בשפה חברתית (במקרה זה: מקצועות) ולא בשפה ביולוגית ישירה. גם הביטוי "מסעודה משדרות", אשר הוטבע בשנות התשעים כבסיס למדיניות שוויונית של ערוץ 2 בטלוויזיה וכביטוי לכוונה להרחיב את תכניות הטלוויזיה לאנשי פריפריה ממעמדות נמוכים, מאפשר גזענות ללא גזע: "מסעודה משדרות", כאישה מזרחית פשוטה, נקבעה כאמת המידה הנמוכה ביותר לצריכת טלוויזיה. הביטוי שטבע אהרון ברק - "מבחן בוזגלו" - מתכוון לשוויון מלא של כל האזרחים בפני החוק. השם "בוזגלו" בא לבטא סטטוס נמוך של אדם, ללא נגישות למוקדי הכוח. גם "מסעודה משדרות" וגם "מבחן בוזגלו" הם ביטויים גזעניים המנוסחים בשפה לא ביולוגית. בשני המקרים אין ניסוח של "גזע", אולם במקרה הראשון השם מסעודה והמגורים בשדרות מספקים לנו את המידע החסר; במקרה השני שם המשפחה "בוזגלו" הוא מסמן ברור דיו. שני הביטויים הללו, שהומצאו מתוך כוונה לתקן מציאות של אי שוויון, הם ביטויים גזעניים. הם גם הצביעו על העובדה שקיים פער "גזעי" בין מזרחים ואשכנזים בישראל. הפער בין הביטויים הללו, שעושים שימוש בשמות ובמקום מגורים, לבין תיאורים גזעיים ביולוגיים - הוא סמנטי בלבד; אלו הן דרכים שונות לבטא גזענות כלפי קבוצות. הדוגמאות הללו מלמדות כיצד נעשית גזענות לא על ידי "גזע" אלא על ידי "תואמי-גזע". תופעות דומות ניתן למצוא בשדות מגוונים כמו בספרות, בקולנוע, בפוליטיקה, במקומות העבודה, בשדות התעופה, או בגבולות.

עד עתה הצבענו על כך שמאפייני הגזענות עברו בשבעים השנים האחרונות מן הביולוגיה אל החברה והתרבות. עם זאת, כדאי לשים לב גם לתנועה היסטורית הפוכה אשר מתרחשת בעשור האחרון: בתנופה שמזכירה את זו של סוף המאה ה-19, גם הביולוגיה חוזרת לסדר היום; השיח על הגזע חזר לקדמת הבמה, לצד הדיבור העקיף של השיח החברתי והתרבותי. השיח הביולוגי מקודם על ידי מדענים ורופאים. הבהלה לבדיקות גנטיות לפני הריון או במהלכו היא דוגמה אחת לאופן שבו נעשית הגזעה של תהליכים ופרוצדורות למשל על ידי צבע שיער או עיניים. גם כאן, למרות שניתן להסביר את אופציות הבדיקות הגנטיות המתירניות של ישראל בהסברים רציונאליים, הן עדיין מאפשרות תהליכים של הגזעה באמצעות הביולוגיה. לאור הבו-זמניות של גזענות במספר שפות (ולא רק הביולוגיה), אני מבקש להגדיר גזענות בצורה מרחיבה כ:

ייחוס של נחיתות לאדם או לקבוצה, על בסיס של תכונות סטריאוטיפיות שמנוסחות בשפה ביולוגית, חברתית או תרבותית. בשיח גזעני נתפסות תכונות אלו כנחותות, כבלתי משתנות וכמהותיות לאותה קבוצה.

על פי הגדרה זאת, גזענות יכולה להיות מופעלת כלפי כל קבוצה, גם כלפי בני קבוצות דומיננטיות וחזקות. עם זאת, כאשר היחסים בין הקבוצות אינם שווים, גזענות כלפי מיעוטים וכלפי קבוצות מוחלשות מעצימה את אי השוויון הקיים ממילא ואף מעניקה לו הצדקה. האתגר האמיתי של המלחמה בגזענות הוא לאתר את הגזענות גם כאשר היא מנוסחת בשפה רציונאלית, שמטשטשת את התופעה.

במקום סיכום: גזענות אינה מקרה קיצון

הדו"חות על גזענות המתפרסמים על ידי ארגוני זכויות אדם הם חשובים על מנת לחשוף את הגזענות ולהלחם בה. אני מבקש, עם זאת, להוסיף אזהרה מתודולוגית: בדרך כלל מקבצים דו"חות הגזענות "מקרי קצה", שמצביעים על גזענות קיצונית, בוטה וישירה. כזה הוא למשל המקרה של הגזענות כלפי התלמידות המזרחיות בבית הספר בעמנואל. ליברלים רבים הצביעו - בצדק - על החברה החרדית כחברה גזענית; האגודה לזכויות האזרח קיימה סדרה של אירועי מחאה. אולם, באותה עת עצמה, הסווה האירוע הקיצוני בעמנואל, והמאבק נגדו, את קיומה של גזענות נרחבת כלפי נשים מזרחיות גם בחברה הליברלית עצמה. למשל, שיעור הנשים המזרחיות באקדמיה הישראלית הוא רק 0.5%. המקרה של עמנואל אינו שונה מן המקרה של האוניברסיטאות, למעט באופן שבו מנוסחת הגזענות. את מקרי הקצה הללו צריך לאסוף ולהציג, אולם באותה עת צריך לזכור שמעבר למקרי "הקצה" הקיצוניים, מקרים רבים של גזענות, המאפיינת את חיי היום יום שלנו, עדיין אינם מקבלים ביטוי.